

Da danske hjem blev elektriske

Artikel af Bodil Olesen

Med en stor bevilling fra det daværende Statens Museumsnævn i 2001 fik Kvindemuseet mulighed for at igangsætte en kulturhistorisk undersøgelse af den elektriske husholdningsteknologis indføring og etablering i de danske hjem.

Undersøgelsen blev foretaget i samarbejde med museumsinspektør Jytte Thorndal fra Elmuseet.

Kultur og livsmønstre i Danmark er i høj grad præget af de teknologiske ændringer, der har fundet sted efter 2. verdenskrig, og som i dag er en væsentlig del af velfærdssamfundet. Vores dagligdag er spækket med små og store apparater, og i snit bruger en dansk familie i dag 4000 kilowattimer om året. Apparatet som fryser, køleskabe, støvsugere, vaskemaskiner, fjernsyn, videoer, stereoanlæg, PC'ere, elkedler, mikrobølgeovne, eltandbørster og -vækkeure er så indgroede i vores levemåde, at vi knap kan forestille os en hverdag uden brug af disse elapparater.

Men fakta er, at det ikke engang er et helt århundrede siden, at al el gik til en enlig pære i loftet. Dengang var elektriciteten til industrien – ikke til luksuriøse sager som strygejern og læselamper.

Målet med undersøgelsen var dels at afdække de kulturelle mønstre og forskelligheder, der betingede introduktionen og brugen af moderne husholdningsteknologi i danske hjem, dels at afdække hvilken betydning den fik på husmoderens arbejde i hjemmet.

Hverdagslivets teknologi er et tema, som kun er belyst få steder, måske fordi udviklingen forekommer os så selvfølgelig. I mange år blev den nye teknologi med alle dens hjælpemidler betragtet som en 'befrielse' af kvinderne fra husholdningens meget krævende arbejdsbetingelser. Teknologien betød, at kvinder kunne have arbejde uden for hjemmene, og den nye teknologi ville betyde en bedre mulighed for at opnå ligestilling mellem kønnene i det daglige arbejde i hjemmet. Troede man. Sagde man.

Nyere teknologiforskning og sociologiske og feministiske studier, især fra udlandet, har imidlertid vist, at ganske vist betød de teknologiske ændringer, at husarbejdet blev rationaliseret og husmødrenes produktivitet kraftigt forøget, men samtidig betød nye normer for bl.a. rengøring og vask, at kvinderne fik endnu mere at lave i hjemmet. Den nye teknologi medførte heller ikke væsentlige ændringer af arbejdsdelingen i hjemmene, tværtimod påviste disse undersøgelser, at husholdningsteknologien forstærkede den traditionelle arbejdsdeling mellem mænd og kvinder i det daglige husarbejde. En arbejdsdeling, der stort set er ens i såvel hjem, hvor kvinderne har udearbejde, som i hjem, hvor kvinderne går hjemme. Kvindernes domæne er maskiner til madlavning, vask og rengøring indendørs, mens mændene tager sig af radio, fjernsyn og video indendørs og havemaskiner udendørs.

Hovedparten af disse undersøgelser er baseret på statistiske undersøgelser og andet skriftligt kildemateriale og inddrager kun i meget begrænset omfang erindringer og interviews med de personer, der stod som forbrugere af de nye tekniske vidundere, nemlig husmødrene. Hvad angår danske forhold, lader kildematerialet meget tilbage at ønske. En stor del af denne undersøgelses tidsforbrug er derfor gået med at indsamle sådanne interviews og sætte dem ind i en kulturhistorisk sammenhæng.

Som undersøgelsesfelt udvalgte vi to amter: Århus Amt og Ringkøbing Amt, hvor Århus by blev udvalgt som eksempel på storbyen og Gjern Kommune som eksempel på landbosamfundet med landbrug og landsbymiljøer. I Ringkøbing centrerede vi os om Skjern Kommune som eksempel på en stationsby, der i høj grad indoptog landområdernes husholdningsværdier i sine byhusholdninger.

I alt har vi indsamlet 46 dybtgående interviews med kvinder/familier, der alle fungerede som selvstændige husholdninger i de år, hvor udviklingen tog fart. Dvs. kvinder/familier som kender til

husarbejdets udførelse såvel med som uden de elektriske hjælpemidler.

En bevilling fra Kulturarvsstyrelsens Rådighedssum 2003 har muliggjort en publicering af resultaterne af det indsamlede materiale. Bogen med arbejdstitlen 'Da danske hjem blev elektriske' udkommer senere på året. Denne artikel indeholder i uddrag nogle af de udsagn, der kom frem i forbindelse med undersøgelsen, og hovedvægten er lagt på byhusmødrenes holdning og forbrug af elektriske hjælpemidler i de private husholdninger.

Fra u-land til i-land på el-området

Moderniseringen af husførelsen blev i høj grad præget af industrialiseringens to kodeord: effektivisering og rationalisering. Husarbejdet skulle følge samfundsændringerne og gøres tidssvarende. Især de omfangsrige arbejdsprocesser, der knyttede sig til madtilberedning, tøjvask og rengøring, skulle ændres, effektiviseres og systematiseres. Denne udvikling kunne kun – ifølge eksperterne – ske, hvis elektriske apparater blev introduceret i husholdningsarbejdet. Hermed var startskuddet givet til de gennemgribende forandringer i husarbejdets karakter og forvaltningsmønster, forandringer, der så småt startede i mellemkrigstiden, men for alvor tog fart i efterkrigsårene.

Danmark haltede teknologisk langt efter de øvrige europæiske lande. I 1950 lå Danmark blandt de fem mindst el-forbrugende nationer i Europa. Kun Irland, Grækenland, Portugal og Tyrkiet havde et lavere forbrug pr. indbygger. Dette fik såvel kulturhistorikere som teknologer til at betegne Danmark som et underudviklet land.

Europa var dog generelt 'underudviklet', hvad angår elforbruget i årene efter 2. verdenskrig. I USA var forbruget pr. indbygger langt større, og det var udviklingen her, der langsomt men sikkert holdt sit indtog i de europæiske lande, herunder Danmark. 'The American Way of Life' – den amerikanske livsstil – var inspirationskilden, og det var også fra USA de fleste elektriske produkter kom. Amerikansk påklædning, ungdomskultur, musik, spisevaner, sprog og teknologi væltede i bogstaveligste forstand ind over Europa gennem film, radio og den skrevne presse. Og Danmark fik sin andel. Nye materialer som nylon og plastik vandt indpas; cola, hot dogs og ketchup var med til at kildre ganen med nye smagsprøver. Pop- og rockmusik holdt sit indtog, og jukeboxe og andre mekaniske morskabsautomater fulgte med som en naturlig del af efterkrigstidens forlystelsesliv. Og endelig kom fjernsynet ind i familien Danmarks hjemmeliv. Fjernsynet blev hurtigt eftertragtet og fik en nærmest eksplosionsagtig udbredelse i Danmark. Fra 1956, hvor oprettelsen af sendere betød, at dansk fjernsyn kunne ses i alle afkroge af landet (Bornholm dog først fra 1960) til 1965 steg antallet af licensbetalere fra 65.000 til over en million. Det eneste apparat, der i stigningstakt siden har nærmet sig fjernsynets eksplosionsagtige indmarch i de danske hjem, er: farvefjernsynet!

Bygge- og anlægssektoren var også i stor vækst. Fra 1955 til 1970 steg antallet af boliger med 25%. Nye parcelhuskvarterer skød op omkring byerne, og etagebyggeriets boligblokke blev højere og højere. Også her spillede afsmitningen fra amerikansk boligkultur en stor rolle. Ingen dansk bygherre og arkitekt med respekt for sig selv undlod således at tænke rationelt og teknisk, når det nye boligbyggeri skulle indrettes og udstyres. Nye, moderne, elektriske apparater som køleskab, elkomfur og vaskemaskine blev en selvfølgelig del af boligen, især i boligforeningernes etagebyggeri. Emhætten, som de teknisk spækkede, amerikanske køkkener havde været udstyret med siden 1930'erne, var endnu kun fremtidsdrømme i Danmark. Markedet var ikke til det, i stedet blev køkkenventilatoren fremhævet som det tekniske vidunder, der 'hjælper husmoderen til at bevare som en hemmelighed, hvad menuen byder på.'

Men emhætten kom og blev hurtigt standardudstyr i de danske køkkener, det samme gjorde røremaskiner og kaffemaskiner, og i 1990'ernes husholdning var det mikrobølgeovns tur. Et apparat, der havde været element i amerikanske køkkener i årtier, men som først vandt indpas i den danske madkultur et halvt århundrede senere. Til gengæld blev mikrobølgeovnen hurtigt utrolig populær og benyttedes i stor stil til optøning og tilberedning af supermarkedernes mange færdigretter. Danskerne tog amerikanernes 'fast food' til sig i et omfang, der gør, at danskerne nu er det folkefærd, der næst efter amerikanerne er de største forbrugere af den slags madvarer. Ser man samlet på forbruget, dvs. anskaffelsen af de elektriske apparater, får man et sigende og

interessant billede af, hvordan danskerne satsede: 1. Fornøjelserne (TV), 2. maden (køleskabet) og 3. det rene tøj (den elektriske vaskemaskine).

På bare et halvt århundrede har Danmark således udviklet sig fra at være et u-land på elmarkedet til at indtage en tredjeplads i verdens i-lande, kun overgået af USA og Norge. Men denne udvikling var svær at få øje på, da implementeringen af de elektriske hjælpemidler tog sin begyndelse. Det blev en langsom og geografisk samt social meget ujævn proces. De gamle boliger inde i byerne forblev længe, som de havde været i årtier, især vaskefaciliteterne i ejendommenes kældre forblev uændrede med deres gruekedler og skyllekar. På landet var det hjælpemidler til det udvendige arbejde, landbrugsmaskinerne, der kom først, og hjemmets udstyr måtte vente. Vi skal helt frem til 1970'erne, før statistikkerne signalerer, at nu er køleskab, fryser og vaskemaskine installeret i de fleste danske hjem.

Thi det nyttede ikke noget, at alle eksperterne, lige fra de lokale husmoder- og landboforeninger til Statens Husholdningsråd, i 1940'erne og 1950'erne slog på vigtigheden af effektivitet og systematik, når danskerne, husmødrene, ikke havde råd til at købe de nye produkter. Priserne var simpelthen for høje. Eneste mulighed for at fremme udviklingen var at åbne for afbetalingssystemer. Men dette var et delikat emne. Det lå i tiden at se lidt ned på folk, som måtte låne penge. Ikke for ingenting havde Emma Gad i 'Takt og Tone' klart og tydeligt skrevet 'Betal alt kontant i privatlivet'.

Erfaringerne fra USA fik imidlertid fabrikanter og butikskæder til i stigende grad at markedsføre deres produkter med såvel en kontantpris som en afbetalingspris, husmoderforeninger holdt arrangementer, hvor konsulenter blev hidkaldt for at fortælle om ordningen, og kunderne begyndte at interessere sig for tilbuddet. For ikke at gå glip af en god forretning begyndte de danske banker fra 1958 derfor også at tilbyde lån til privatpersoner, lån der skulle finansiere forbrugsgoder. Ordningen blev populær, især blandt unge byboere, som ikke havde oplevet 1930'ernes krise og arbejdsløshed. Disse unge mennesker foldede sig ud som de nye storforbrugere, og interviewene viser, at afbetalingssystemet som regel kom i anvendelse, når unge, nygifte par skulle indrette deres hjem.

'Når der kom noget nyt frem, så måtte vi have det. Det gik fra mund til mund, når nogen fik noget nyt. Og så ville man jo også gerne selv have det. Også selvom om vi egentlig ikke havde pengene til at købe det. Så købte vi det bare på afbetaling. I begyndelsen havde vi kun min mands løn, så jeg måtte vende hver en øre. Men dengang brugte man ikke så meget på nyt tøj og sådan noget. Du sparede pengene op til de andre ting, fordi du virkelig ønskede dig et fjernsyn, et køleskab og den slags.'

I byerne blev udviklingen derfor, især blandt arbejderklassen og den lavere middelklasse, at de købte de nye, elektriske husholdningsapparater uden at have pengene til det på forhånd. På landet var udviklingen en anden. Her betalte man kontant, og ny erhvervelser kom først på tale, når pengene var i hus. Dette var kun en blandt mange forskelle mellem land og by i skiftet fra den traditionelle til den moderne husholdning. Interviewene afslørede, at forskellene var mange og store. En af de markante var brugen af fryser.

Maden kom på køl

På landet tog man hurtigt fryseren til sig, men ikke ud fra devisen 'hver familie - sin fryser'.

Andelstraditionen blev fulgt, og rundt om i landet blev der oprettet andelsfryserier, de såkaldte fællesfrysehuse. I løbet af en ganske kort årrække, fra 1946 til 1954, begyndte 77% af landbrugslandene at nedfryse kød i stedet for at salte det.

Nedfrysning af madvarer var på mange måder en afsked med den traditionelle husholdning.

Slagtedagene forblev ganske vist travle, men hvor man førhen brugte dage på at nedsalte og røge kødet og på at henkoge frikadeller og medister til særlige lejligheder, kunne man nu nøjes med, efter afkøling og partering, at pakke kødet omhyggeligt ind og aflevere det til indfrysning. Samtidig gav det mulighed for en omstrukturering af arbejdsmønstrets tidsrytme. Indfrysningen betød, at slagtning nu også kunne foregå om sommeren, ligesom syltning og henkogning af frugt og

grøntsager ikke længere behøvede at foregå i høsttiden. Det eneste, der krævedes, var afskylning og evt. blanchering før indfrysning. Fryseren blev den nye konserveringsmetode, og varerne kunne tages op efter behov og tillaves til små portioner marmelade, grød eller saft. Samtidig gav fryseren mulighed for at servere mange slags grøntsager hele året rundt.

For husholdninger baseret på selvforsyning var fryserens store fordel derfor, at funktionerne omkring madopbevaring blev frigjort fra naturens kredsløb og tidsrytme og i stedet kunne foregå til hver en tid.

Overalt i interviewene med landhusmødrene fremhæves fryseren da også som en af de helt store revolutioner i husholdningsarbejdet. Det modsatte er tilfældet i byen. Her var husmødrene ikke interesseret i en fryser, hverken som en hjemmefryser eller som andel i et fællesfrysehus. Der var simpelthen ikke noget behov for en, der var ingen fuldfed gris i baggården, der ventede på at blive slagtet, så i princippet anede hun ikke, hvad hun skulle putte i den. Lige rundt om hjørnet kunne hun til hver en tid købe, hvad hun havde brug for. Byhusmoderens madkultur var ikke som på landet baseret på en selvforsyningskultur, men derimod på daglige indkøbsture til kvarterets handlende. Hver eneste dag blev der handlet, hvad der skulle bruges i husholdningen den dag. Alle interviewede kvinder i Århus husker stadig de daglige indkøb: mælk hos mælkeudsalget, kød hos slagteren osv. Kun det nødvendige blev handlet, så der ikke var rester tilbage efter et måltid. Kun de få, der havde et isskab, havde sundheds- og ernæringsmæssigt forsvarlige opbevaringsrum til madvarerne. Dette krævede dog også om ikke daglige, så hveranden-dags indkøb af isblokke i ismejeriet.

I dag er et køleskab uundværligt. Hvordan skulle man ellers opbevare madvarer på en forsvarlig måde? Men for 1940'ernes og 1950'ernes byhusmødre syntes det manglende køleskab ikke at have været det store problem. Igen og igen kom de samme svar på spørgsmålet om, hvordan de klarede opbevaringen af dagligvarerne

'Vi havde ingen rester, for vi købte og tilberedte ikke mere mad, end vi kunne spise. Du skulle bare regne ud, hvor meget du havde brug for, og så kun købe det.'

Og tilsyneladende var de dygtige husmødre. Alle fortalte, at de ikke kunne huske, at de havde måttet smide mad ud, fordi den var blevet uspiselig. Tværtimod.

'Måske spiste vi noget, som vi ikke ville spise i dag, men det gjorde alle. Hvis maden havde et anstrøg af mug, blev det bare fjernet, før resten blev serveret.'

Det største problem var opbevaringen af mælk. Om sommeren blev den ofte dårlig, men det betød ikke, at den sure mælk blev smidt ud, og derved gik til spilde. Nej, i stedet blev den anvendt til en velsmagende tykmælk. Til gengæld havde husmødrene ingen opbevaringsproblemer om vinteren. Køkkenet var uopvarmet, og nogle gange, i de hårde vintre, var temperaturen så lav, at de var nødt til at have overfrakke på, mens de lavede mad.

Det var først, da stadig flere husmødre fik udearbejde, at køleskabet for alvor kom på husmødrenes ønskeseddel. Udviklingen gik stærkt: i 1959 havde 16% af de gifte kvinder udearbejde, 10 år senere, i 1970, var halvdelen af de gifte kvinder en del af arbejdsmarkedet. Men det betød ikke ændret arbejdsdeling i de private husholdninger, at husmoderen fik udearbejde.

'Det var mig, der sørgede for alt herhjemme. Maden, vasken, rengøringen. Kun mig.'

Kvinderne skulle - udearbejde til trods - stadig opfylde rollen som omsorgsfulde mødre og dygtige husmødre. At stille spørgsmålstejn ved fordelingen, eller rettere den manglende fordeling af husholdningsarbejdet var tiden ikke til endnu. Mange, herunder byhusmødrenes egen organisation De Danske Husmoderforeninger, anså stadig i 1960'erne husarbejdet for en kvindes kald, måske endda hendes natur.

En af måderne at håndtere dette dobbeltarbejde på var at lytte til ekspertrådene, som sagde, at vejen frem for den fornuftige husmoder var at anskaffe elektriske hjælpemidler, en simpel løsning til at få arbejdet udført på en lettere og hurtigere måde. Og tiden viste, at det blev lettere, men

samtidig medførte det andre normer for husførelse.

Køleskabet blev en succes i byhusholdningen. Alene salgsargumenterne lod ingen tvivl tilbage: Husmoderen kunne spare tid, da hun ikke ville behøve at bruge tid til daglige indkøb. Hun kunne spare arbejde, da hun kunne lave mad til to dage ad gangen, og endelig kunne hun spare penge, fordi et køleskab gav mulighed for at købe større og dermed billigere ind.

Køleskabet gav mulighed for at opbevare fødevarer over flere dage. Det betød en nemmere hverdag for husmoderen, leverpostej kunne bages i større portioner, og måltiderne planlægges med brug af rester. Med køleskabet rettedes byhusholdningen mod en ny form for forrådssamling, hvor målet ikke længere udelukkende var det daglige forbrug, men derimod en indkøbsforvaltning, der udnyttede de forbedrede opbevaringsmuligheder optimalt.

Men det krævede, at husmoderen lærte at bruge et køleskab rigtigt.

'Jeg skulle lære at bruge det, og jeg sad der på stolen med brugsanvisningen i hånden, som fortalte mig, at det krævede omtanke at pakke et køleskab rigtigt, og at jeg skulle sørge for at beskytte hver enkelt type madvare mod tab af ernæring og smag, og jeg skulle også være omhyggelig med at undgå smagsafsmitning fra andre madvarer. Det var en hel videnskab.'

Samtidig stod der med fede typer, at det var nødvendigt med pinlig orden og renlighed, da maden ellers ikke kunne holdes frisk og fri for smagen af køleskab. Køleskabet krævede altså en anden hygiejnisk standard, end hvad der tidligere fordredes med spisekammeret. Og det krævede ny viden og færdigheder og sidst men ikke mindst nye husholdningsartikler. De amerikanske Tupperware-produkter i plastik blev introduceret for husmødrene ved private kaffeborde, og Margrethe-skåle blev uundværlige i en dansk husholdning.

Det var først fra midten af 1960'erne, at hjemmefryserens fordele gik op for byhusmoderen. Slagtilbudene i de nye supermarkeder, som gradvist fortrængte de små detailbutikker, var ofte 'tre poser for samme pris som to'. Det tilbud kunne ingen ansvarlig og økonomisk fornuftig husmoder sidde overhørig. Men køleskabenes frostrum var ofte for små til at rumme tilbudsfrostvarene, og dette banede vejen for, at hjemmefryseren i stigende grad blev anskaffet i byhusholdningerne. Ved årtiets udgang havde knap en million danske boliger deres egen fryser. Fryseren gjorde ikke kun indkøb og madplanlægning langt lettere, den ændrede samtidig totalt vores madkultur. Hvor hver dansker i starten af 1960'erne i gennemsnit spiste 2,1 kg. dybfrost om året, er forbruget nu steget til godt 50 kg. Det placerer Danmark som Europas største forbruger af frosset mad – på verdensplan kun overgået af amerikanerne.

De fleste samtidshistorikere er derfor også enige om at udpege dette stykke isenkram som en af de vigtigste mursten i det moderne, danske samfund.

Og et stykke hen ad vejen er de interviewede kvinder her ved starten af det nye årtusinde da også enige. De husker køleskabet – og senere fryseren – som et fremskridt i deres husholdning, men det er afgjort ikke det apparat, der har gjort størst indtryk på dem. Det var ikke fryseren, der betød aflastning, men derimod vaskemaskinen. Det var ikke fryseren, der gjorde madkulturen sundere, snarere tværtimod. Og måske var det hellere ikke fryseren, der gjorde madindkøbene mere overskuelige og billigere. Bemærkelsesværdigt var det i hvert fald gentagne gange at høre følgende udtalelse fra de interviewede kvinder:

'Jeg synes stadig, at husholdning var lettere dengang. Hver mandag kom fiskemanden forbi, og så fik vi fisk til middag. Mælkemanden kom hver dag, og foruden mælk solgte han også æg. Hvis du manglede smør eller ost, så satte du blot en flaske ud med en seddel. Og alting stod der så, lige uden for din dør, når du stod op om morgenen.'

Og de fortsætter:

'Det var frygteligt, da han holdt op, og vi var nødt til selv at gå ud for at købe mælk. Og alt det andet. Det endte også altid med, at jeg købte lidt mere, end jeg egentlig skulle. Der var så meget, der fristede.'

Vasken blev en leg

Selv om der i byerne ikke var tradition for andelsforetagender, så prøvede man i en periode at introducere fællesvaskerier. Disse vandt især indpas i byernes udkantsområder, hvor jordarealerne efter 2. verdenskrig gradvist blev forvandlet til nye boområder med enfamiliehuse, befolket med familier, som det begyndende velfærdssamfund satte i stand til at bygge og eje deres eget hus. Det var især i disse områder, at de små fællesvaskerier opstod, ofte organiseret på den måde at en vejs beboere gik sammen om oprettelsen og driften af et vaskehus. Vaskehusenes udstyr var oftest begrænset til en halvautomatisk vaskemaskine, som man så på skift havde til rådighed. Selv om disse maskiner manuelt skulle have ledt vand ind og ud og ikke centrifugerede tøjet, så blev de betragtet som et fantastisk fremskridt sammenlignet med de forhold, husmødrene havde været vant til inde i bylejlighederne. Lidt efter lidt – i takt med 1960'ernes og 1970'ernes stigende, økonomiske velstand – blev de fleste familier i stand til at investere i deres egen vaskemaskine, og fælleshusene lukkede.

Inde i byen, i de gamle boliger, fortsatte fuldtidshusmødrene deres mødres tradition med en månedlig vaskedag. For de interviewede kvinder er det vasken og det hårde slid, det førte med sig, der står tydeligst i erindringen, når de sammenligner 'gamle' dages forhold med nutidens.

Minderne om røde og opsvulmede hænder efter de mange timer i koldt vand er det, der for alvor får kvinderne til at mene, at *'vaskemæssigt er vi nu kommet i himlen'*.

Vask var tidligere en langvarig og arbejdskrævende proces, ofte strakte den sig over flere dage fra morgen til aften. Det var hårdt arbejde. Tøjet var beskidt, og det krævede iblødsætning og bagefter masser af knofedt at skrubbe det rent på vaskebrædtet. Så kom kogningen i gruekedlen, skylningen i mindst tre hold skyllevand og til sidst vridningen for at få vandet presset ud af tøjet, inden det blev hængt til tørre.

For disse kvinder var det en lettelse, da de fik mulighed for at leje en vaskemaskine. Alle, på nær én, udnyttede tilbuddet om at leje en Ferm-vaskemaskine, der blev leveret om morgenen og hentet igen samme dags aften.

'Den havde en elektrisk vrider til at presse vandet tilbage i maskinen, så vandet kunne genbruges til det kulørte tøj bagefter. Den gjorde arbejdet meget lettere, for du skulle ikke bruge armene. Tidligere skulle jeg vride tøjet i hånden, også de store stykker. Men en vrider – det var virkelig noget. Og det varede ikke længe, før alle i opgangen begyndte at leje en Ferm.'

Jeg lejede den en gang om måneden, og så blev alt vasket. Men nogle gange vaskede vi noget af det kulørte, sokker og sådan noget, i køkkenet. Også de finere ting. Det skulle jo vaskes i hånden. Klatvaskedag var om mandagen, da havde vi jo haft vores fine tøj på om søndagen. Sådan havde min bedstemor og min mor også altid gjort.

Min mor klatvaskede ofte. Vi havde ikke meget tøj, men vi brugte det i længere tid. Når du kun kunne vaske en gang om måneden, så skiftede du ikke tøj, så tit som vi gør i dag.'

Vanen med en månedlig storvaskedag og ugentlige klatvaske blev der altså ikke ændret på, tidsforbruget var også stort set uændret, dvs. to til tre fuldtidsdage i træk for at få klaret storvasken, den store lettelse var, at kvinderne ikke behøvede at bruge så mange kræfter på at skrubbe og vride tøjet.

Tilbuddet fra de nyetablerede industrivaskerier, hvoraf de første så dagens lys i København i 1930'erne, var derfor som en gave for byhusmødrene. Efter vask blev tøjet tørret og strøget, parat til at blive lagt ind i skabene. Alle, som havde råd, benyttede sig af dette tilbud, andre gav afkald på andet for at få del i herlighederne. Det blev muligt for flere, da vaskerierne kom med et billigere tilbud, til gengæld var tøjet så hverken tørret eller strøget, når det blev tilbageleveret. I slutningen af 1950'erne benyttede over 20% af husholdningerne sig af industrivaskeriernes tilbud.

I 1960'erne kom de første møntvaskerier, og for mange byhusmødre med udearbejde blev disse selvbetjeningsvaskerier løsningen på at få aflastet det hårdeste og mest tidskrævende husholdningsarbejde. I løbet af tre timer var vasken overstået. Der var også mulighed for at få tøjet tørretumblet, men mange valgte at spare disse penge og i stedet tage det rene, men stadig våde tøj med hjem, for så at hænge det op i gården, i køkkenet eller i spisestuen.

'Hvad skulle jeg ellers gøre? Jeg boede i en privat boligblok, hvor der ikke var vaskefaciliteter. Det

var almindeligt at bruge møntvaskerier, der hvor jeg boede. Trøjborg er en gammel bydel og har mange gamle vaskehuse. Så folk gik derfor på møntvaskeri i stedet. Og det var virkelig sådan en lettelse. Jeg besluttede straks, at fra nu af ville jeg aldrig mere koge noget tøj i køkkenet. Jeg havde virkelig fået nok af det.'

Snart viste også forretningsfolk i servicebranchen interesse for de private husholdninger. Nogle øjnede muligheden for en lukrativ niche, der bl.a. indebar serviceydelser som blevask.

'Hvad jeg især husker, var alle de bleer, jeg var nødt til at koge i den store, sorte gryde i køkkenet. Det gjorde jeg hver aften og lod dem så ligge i vandet til næste morgen. Så var de blevet kolde og klar til at blive skyllet og hængt op. Men så hørte jeg om blevask-ordningen og meldte mig til. Jeg fik en pose, som jeg fyldte med brugte bleer og hang uden for døren. Så kom der en mand og hentede den, kørte den til vaskeriet og bragte den tilbage næste dag for at bytte den ud med den næste fyldte pose med brugte bleer. En pose om dagen, det var dejligt og jeg brugte det i det første år. Dette arrangement var den rene luksus, især da jeg fik mit tredje barn.'

De store boligforeninger anlagde også kollektive vaskefaciliteter. Allerede inden krigen blev der bygget små maskinvaskerier i nybyggeriet, vaskerier der var beregnet på at betjene mellem 25-30 husholdninger. Denne udvikling fortsatte efter krigen. I starten med halvautomatiske vaskemaskiner, men op gennem 1960'erne og 1970'erne fik den fuldautomatiske vaskemaskine endelig sit gennembrud i boligblokkene såvel som i de private husholdninger. En del var dog skeptiske over for disse maskiner, som fuldførte vaskeprocessen fra start til slut, og som ikke krævede andre manuelle anstrengelser end det at fylde tøjet i maskinen og tage det ud igen efter endt vask.

'Jeg kunne slet ikke forstå, at det kunne lade sig gøre på den måde. Jeg kan huske, at jeg sagde til min mand, mon det dog bliver rent? Men jeg blev i grunden godt nok tilfreds med det. Hvis der var noget tøj, der var rigtig beskidt, kraver og sådan, så puttede jeg bare noget sæbe på, og når jeg så tog det ud af maskinen, var det rent. At tøjet ikke blev helt så hvidt mere, det var bare noget, du accepterede, fordi det hele var blevet så let.'

Den sidste udtalelse - at acceptere at tøjet ikke mere blev helt så hvidt – var den psykologiske hurdle, som en succesfuld implementering af vaskemaskiner var nødt til at vente på indtraf. Gennem årtier havde storvasken været husmoderens ansigt udadtil, og udsagn som 'når man ser en smuk, hvid vask hænge på en tørreplads uden for hus og gård, tænker man altid på, at der må være en dygtig husmoder i det hjem' var svære at se bort fra og betød, at hvidvasken ofte stadig var en tur i gruekedlen for at blive kogt ordentligt igennem, før det manuelt blev flyttet over i vaskemaskinen, der så skulle gøre arbejdet færdigt. Men det ansås for nødvendigt af mange, for *'de maskiner koger jo ikke rigtigt.'*

Fuldstændig enighed blandt alle interviewede bykvinder var der dog, når spørgsmålet drejede sig om hvilket elektrisk hjælpemiddel, der havde betydet den største forbedring i deres husarbejde. Her kom den fuldautomatiske vaskemaskine ind på en absolut førsteplads, men argumentationen gik ikke så meget på det faktum, at maskinen havde betydet en enorm arbejdslettelse, som på den kendsgerning at det havde betydet et øget personlig velvære.

'Rene lagner, rene håndklæder, rent undertøj – det er så vidunderligt ikke at skulle bruge det i så lang tid mere.'

De moderne vaskefaciliteter forandrede vaskevanerne fuldstændig. Håndklæderne kunne pludselig kun bruges en gang, hvor de tidligere blev tørret og brugt igen og igen. Samme mønster gjaldt alt vasketøj. Mekaniseringen gjorde det således uomtvisteligt meget lettere at vaske, men den afskaffede ikke vasken, snarere tværtimod.

For husmødrene var det helt epokegørende ved de nye maskiner imidlertid, at de tillod husmødrene at udføre andet arbejde samtidig. Dermed kunne de efterleve de krav om en effektiv

og rationel husførelse, som det omgivende samfund lagde så stor vægt på.

'Jeg satte den i gang, og så kunne jeg lave noget andet ved siden af. Man skulle jo ikke stå i vaskehuset en hel dag, når man havde sådan en. Det, syntes jeg altså, var en lettelse. Jeg kunne sætte den i gang og så gå ind og støvsuge og tørre støv af. Og når jeg så gik derned igen, så var tøjet vasket.'

Interviewene efterlader ingen tvivl om, hvilken enorm lettelse vaskemaskinen gav – alle priste den fuldautomatiske maskine, som næsten gjorde vasken til en leg. Men nogle tilføjede:

'Når jeg tænker tilbage, så kunne jeg egentlig bedre lide den gammeldags måde, selv om det var hårdt arbejde. Du kunne i bogstaveligste forstand se tøjet blive rent. På en måde tror jeg, at det gav en større tilfredshed, selv om det var dobbelt så meget arbejde. Du havde mere en fornemmelse af at have ydet noget, end du har i dag.'

Især kvinderne som fortsatte med at være fuldtidshusmødre havde denne tilføjelse. En af dem sagde:

'Jeg strøg alt, også vores undertøj. Jeg var helt hysterisk med det. Så jeg brugte meget tid med at stryge. Det er kun få år siden, jeg holdt op. Men når du ikke har et udearbejde, så føler du, at der ikke må være en plet, nogen kan sætte sin finger på. Du ønsker at være den perfekte husmoder. For det er alt, hvad vi har.'

For de udearbejdende husmødre var forholdet omvendt. Anskaffelse af en vaskemaskine betød, at den skulle udnyttes fuldt ud og give alle de lettelser, der var mulige. En holdning, der bl.a. influerede på købet af nyt tøj.

'Siden jeg fik en vaskemaskine, har jeg ikke købt noget, der kun måtte vaskes i hånden. Jeg holdt simpelthen bare op med det. Hvis det ikke kunne vaskes i en maskine, ville jeg ikke have det. Så jeg købte ikke uldtrøjer mere. Jeg checker stadig, om ting kan maskinvaskes. Jeg vil ikke håndvaske mere, og jeg vil heller ikke stryge mere. Det vil jeg simpelthen ikke. Det har jeg gjort nok i mit liv.'

Projekt Husmoder

Projekt husmoder blev sat i værk i starten af det 20. århundrede. Husmoderen blev udnævnt til på en og samme tid at holde hus, være moder og være sig sit ansvar bevidst som hustru. Hun skulle være den agent, der sørgede for: 1. at udbrede den generelle hygiejne, 2. at opfostre sunde børn og 3. at knytte manden og børnene til sig i hjemmet.

Det var ny medicinsk viden, baseret på viden om bakteriernes indflydelse på sundhed – eller rettere som årsagskilde til sygdom, der satte gang i et egentlig renselses- og rengøringsprojekt. En samtidig politisk og økonomisk bekymring for befolkningskvaliteten affødte behovet for at skabe den moderne husmoder.

Nu skabes et nyt kvindebillede ikke fra den ene dag til den anden. Den officielle iscenesættelse af projekt husmoder skete i 1898, her åbnede Sorø Husholdningsskole – som den første af sin art herhjemme – og samme år udkom første nummer af Husmoderens Blad.

En massiv indsats sattes herefter i gang for at gøre projektet til en succes. Det var ikke længere nok, at man bare videreførte de ting, man havde set sin mor gøre, nej, man skulle oplæres i husholdningens finesser. De uvidende, vordende husmødre skulle systematisk oplæres i de nye færdigheder, der krævedes for, at hjemmet blev hele familiens rede, et bolværk mod den sociale uorden. Hjemmet skulle danne ramme om familielivet, i alle samfundsklasserne. Det skulle stabilisere ægteskabet og samtidig være udgangspunktet for en øget omsorg for børnene.

Det blev husholdningsskolerne, der for alvor skød frem fra begyndelsen af århundredeskiftet, samt de talrige husholdnings-, husmoder- og hjemmetidsskrifter, der med hyppig inddragelse af udsagn fra medicinske eksperter, kom til at stå for den systematiske opdragelse af kvinderne til deres kald

som husmødre.

Under henvisning til kvindernes uvidenhed gik bestræbelserne efterhånden ud på at gøre en videnskabelig funderet husholdningslære obligatorisk for alle piger og kvinder:

'Det er jo utroligt saa ofte man ser Børn vanrøgtede, fordi de har uforstaaende og uvidende Mødre. Paa bedste Betræf gaar ofte Forplejningen og Opfostringen af mangt et lille Barn, fordi Mødrene ikke forstaaer det Ansvar de paatager sig, naar de stifter Hus og Hjem. Jeg begriber ikke, at det ikke for længe siden er gaaet op for Kvinderne, at der er Ting, de maa og skal lære. Der hører en Uddannelse til at være Hustruer og Mødre, som Kvinderne ikke maa gaa uden om. En uduelig Husmoder, en Husmoder som skal prøve sig frem i alt, er jo en Ruin for et nyt Hjem. Der kan med Rimelighed forlanges, at ingen Kvinde gaar ind i et Ægteskab uden at kunne præstere Bevis for, at hun har gennemgaaet en systematisk Uddannelse i Husets og Hjemmets Gerning, Sundheds- og Samfundslære, enten gennem en Husholdningsskole eller ad privat Vej'
(Husmoderen. 2. årgang, nr. 1, Kbh. 1919)

Husmoderen blev med andre ord nøglepersonen i omsorgen for befolkningskvaliteten.

Dette billede holdt husmødrenes organisationer, 'De danske husmoderforeninger' og 'Landbohusholdningsforeningerne', fast i op gennem århundredet, og det var dette billede, der videreformidledes til efterkrigstidens husmødre. Foreningerne anså – og det holdt de fast i til langt op i 1960'erne – at husholdning var en kvindes kald og hendes moralske forpligtelse (hvis de da ikke gik så langt som til at kalde det hendes natur), og at hendes plads derfor var i hjemmet. Familien som traditionel, social institution skulle – og måtte – ikke udfordres.

Denne holdning betød dog ikke, at man stod afvisende over for de nye og moderne, elektriske hjælpemidler. Tværtimod blev de fremhævet som midler, der kunne lette det fysiske slid, så kvinden fik mere tid til at tage sig af mand og børn, mere tid til at gøre noget ud af sig selv, så hun altid kunne syne frisk, ren og velplejet.

Landets politiske og økonomiske udvikling og kvindernes ønske om at blive en del af arbejdsmarkedet betød imidlertid, at kvindens plads blev såvel uden for som inden for hjemmets vægge. En udvikling, der fremgår tydeligt, når man studerer materialet fra Danmarks Statistik. Sidste gang kategorien 'husmødre' optræder som selvstændig gruppe, var i 1979. Da var der knap 400.000. Siden har husmødrene figureret sammen med andre små grupper og optræder under det lidt spændende navn 'andet' i den offentlige del af arbejdskraftundersøgelserne. I 2002 angives det fra Danmarks Statistik, at kun 30.000 personer figurerer under betegnelsen 'hjemmearbejdende uden erhvervsarbejde', et tal, der dækker både kvinder og mænd. Gennem hele denne udvikling har debatten bølget omkring kvinders dobbelte arbejdsbyrde. De forventninger, der var knyttet til teknologiens implementering i husholdningsarbejdet, har langt fra vist sig at være indfriet. Hverken når det drejer sig om arbejdslettelser, hvor det ideelt handlede om at få arbejdet gjort, uden at nogen var der til at gøre det, eller når det drejer sig om en mere ligelig fordeling af husholdningsarbejdet.

Maskinerne var med til at skabe et diffust billede af, hvad der var arbejde. Tidligere havde det fysisk krævende arbejde været synligt, de nye funktioner som husmoderen nu skulle udføre i al den tid, maskinerne gjorde hendes arbejde, var af mere usynlig og abstrakt karakter. Systematisering i form af planlægning og overblik samt ansvarlighed for familiens helbredstilstand og velnære var ikke håndfast som arbejdet på vaskebrædtet og syltningen og henkogningen af bærhøsten. Alligevel var – og for manges vedkommende er – husholdningsarbejdet stadig kvindens ansvar.

Så meget skal endnu ændres, før husholdningsteknologien indfrier ønsket om mindre og mere ligeligt fordelt husholdningsarbejde. Måske er det derfor, elektriske husholdningsartikler ikke længere står på kvinders ønskeseddel. Som en af de interviewede kvinder sagde:

'Jeg synes, at det er så ydmygende, når en kvindes gave er noget til huset. Det ville være det sidste, jeg ønskede mig. Det er så kedeligt og i hvert fald ikke egnet som fødselsdags- eller julegave. Nej, jeg ønsker mig bøger, musik og smykker.'